

LIPERIT, LIPERI JA KITEE

Suomen kielessä on ainakin kaksi *liperi*-appellatiivia: 1) *liperi* 'rohdoskasvi, *Levisticum officinale*', murteissa myös *liperstikku*, *liperistikku*, *lipstikka* ja niin edelleen (< nr. *libsticka*, eri kielissä monia kansanetymologisia muotoja, < lat. *ligusticum* alk. 'Liguriasta (Pohjois-Italia) peräisin' (SSA, ks. myös Hellquist 1980); 2) *liperi(t)* 'papin virkapuvun kaulusnauha'. Viimeksi mainittua SSA pitää Lauri Hakulisen ajatukseen nojautuen *lippu*-sanan yhteyteen kuuluvana.

Rinnastus on kuitenkin virheellinen, sillä jälkimmäinenkin *liperi* on alkuaan latinasta ja tullut meille ilmeisesti ruotsin kautta. Ruotsissa on ollut sana *liberi* (esimerkiksi 1628 *liberj*, *liberij*, *libery*) merkityksessä 'erityinen puku tai univormu, jota ylhäisen väen (ruhtinaalliset, suuraateliset) miespalvelijat ovat käyttäneet ja joka on ollut sopusoinnussa isäntäväen heraldisten värien kanssa'; kyseessä on ollut *livree*-puku, kuten vuosilta 1651–1676 oleva ilmaus *liberisbyxor hörande till livré* selvästi osoittaa (SAOB). Samaa sanaa on käytetty myös väristä tai merkistä, joka osoittaa sen kantajan kuuluvan jonkun ylhäisen henki-

lön palveluskuntaan. Jälkimmäinen sanan käyttötapa on kuitenkin ruotsissa kokonaan väistynyt. Saksassa vastaava sana on ollut *liberei* (< klat. *liberata*, *liberatio*), ja se on ollut 1400-luvulta lähtien yleinen, mutta aikaa myöten *liberei*-muoto on hävinnyt saman sanan ranskasta peräisin olevan *livree*-muodon tieltä (Grimm 1984 [1885]).

On helppo havaita, että papin liperit ovat tulleet suomen kieleen edellä kuvailtua tietä. Ovathan *liperit* papin virkapuvussa merkinä siitä, että puvun kantaja on 'Herran, kirkon palvelija'. Vaikka *livree* on kansainväliseen tapaan tullutkin meillä tarkoittamaan esimerkiksi autonkuljettajan tai palvelijan virkapukua, saman sanan vanhempi muoto *liperi* on säilynyt kirkon käytössä.

On olemassa myös lähes parikymmentä *Liperi*, *Lipero* -paikannimeä. Länsimurteiden puolella niitä on vain muutama: *Liperi* on tila ja pelto Kokemäen Kyttälässä, *Liperinmäki* sijaitsee Kylmäkosken Sontulassa ja *Liperinkorpi* Somerniemen Salkolassa. Itämurteiden puolella nimiä on enemmän: *Liperinniemi* (*liperniem*, 1862 *Liperinniemi*), Vuoksen niemi Antreassa

(Nissilä 1939: 128); *Liperinkorpi* Simpeleellä; *Liperinautio*, vanha asumuksen sija Mäntyharjulla; *Liperonvirta*, kanava Jäppilässä («kaivanut 1860-luvulla Liperon-niminen mies»); *Liperomäki* ja *-lahti* Pieksäjärven rannalla Pieksämäellä; *Liperinkenttä* Lavajärven pohjoisrannalla Suomussalmen Selkoskylässä ja *Liperinapaja* samassa kylässä Virtajärven etelärannalla; *Liperinpelto* Posion Kynsiperällä; *Liperinpalo* Ranuan Simojärvellä.

Merkittävin nimistä on pitäjännimi *Liperi* ja pitäjän alueella olevan saaren nimi *Liperinsalo*. Vanhimmat asiakirjamerkinnot nimestä ovat Venäjän vallan ajalta: 1544 Libelitsa (Tuomi 1984: 73), 1590 Libelits by, 1618 Libelis Pogost, 1637 Libelitz pögosth ja niin edelleen (Asiakirjoja I: 274, 348; II: 126). Näihin asiakirjamerkintöihin pohjautuu nykyisinkin Liperin nimen ruot-sinkielinen muoto *Libelits*.

Kuten edeltä ilmenee, *Liperi*-paikannimet ovat lähes poikkeuksetta genetiivi-alkuisia, ja hyvin monen nimen yhteydessä on maininta, että *Liperi* tai *Lipero* on ollut joku mies. Sonkajärvellä on tunnettu *Lipero-Anni* ja Lapinlahdella *Liperoksi* kutsuttu nainen («vähä niin ku huora sanovat»), joiden varsinaiset nimetkin ovat vielä tiedossa. Käkisalmen läänin maakirjassa on vuodelta 1618, siis heti läänin jouduttua Ruotsi-Suomen yhteyteen, Suojärveltä mies nimeltä *Liberå Muliakof* (Asiakirjoja I: 363). Suomussalmen Selkoskylän *Liperi*-nimien taustasta ei ole muistitietoa, mutta melko lähellä toisiaan oleviin järviin liittyvät nimet *Liperinkenttä* ja *Liperinapaja* viittaavat muinaiseen kalastajaan. Ainakin itäsuomalaiset *Liperi*, *Lipero* -nimet sisältävät hyvin todennäköisesti ihmisen liikannimen, vaikka Nissilä (1939: 128) onkin liittänyt Antrean Liperinniemen papin lipe-reihin.

Mitä alkuperää on paikannimien *liperi* (ja *lipero*)? Harvinaisiin Länsi-Suomen

Liperi-nimiin sisältyy mahdollisesti rohdoskasvin nimitys *liperi*. Mutta itäsuomalainen **liperi*, **lipero* on selvästi samaa sanaperhettä kuin *lipeä*, *lipevä*, *livakka*, ja sen merkitys on 'lipevä, liukaskielinen, epäluotettava'. Sulkavalta on murre-tieto: *se on liperä kuin kettu*, sanotaan ihmisestä, joka on »liukas valehtelemaan» (SMSA). Pohjois-Savon löysämoraalista naista tarkoittavia *Lipero*-nimiä voi verrata viron sanoihin *liba*, *libu* 'huono nainen', jotka ovat etymologisesti samaa sanuetta kuin suomen *lipeä* ja *lipevä*. Samaa *lipeä*-pesyettä on sukunimi *Lipiäinen* (Mikkonen ja Paikkala 1984).

Pitäjännimen *Liperi* vanhimmissa asiakirjamuodoissa on *r:n* paikalla *l*: *Libelitsa* ja niin edelleen. Vaihtelua *l ~ r* on suomen murteissa verraten paljon. Tyypillisten dissimilaatiotapausten (esimerkiksi *muurari*, *porvari ~ muurali*, *porvali*) lisäksi on sellaisia tapauksia kuin *haitula ~ haitura ~ haituri* 'haituva', *höpelö ~ höperö ~ höperi*, *kaistale ~ kaistare* ja niin edelleen (SMS). Emme tosin tiedä, millainen suomen kielen taito ensimmäisellä *Libelitsa*-muodon kirjaajalla on ollut. Juuri tämä *Libelitsa* on joka tapauksessa myöhempien *Libelits*, *Libelis* -muotojen alkuperäinen asu, sillä etenkin Itä-Kannaksen paikannimissä *-(i)tsa* on melko tavallinen johdin — ilmeisesti venäjän kielen *tsa*-lopusta vaikutteita saanut: johtimen sisältäviä paikannimiä ovat esimerkiksi *ahvenitsakosk* Räisälässä, *koskitsajoki* Raudussa, *konevitsa* luostarisaari Laatokassa ja niin edelleen (Nissilä 1975: 284-285). Johdostyyppiä on muuallakin, esimerkiksi Pudasjärven savolaismurteiselta alueelta alkava *nuorihtajoki* laskee pohjalaismurteen alueella *nuorittajokena* Pohjanlahteen.

Liperin pitäjän nimen alkuperästä on esitetty erilaisia arveluja. Se on liitetty esimerkiksi venäjän sanaan *lipa* 'lehmus, niinipuu'. Venäjän sanassa on kuitenkin paino ensi tavulla, joten siihen perustuvassa pai-

kannimessä odottaisi ensi tavuun pitkää *i*:tä, kuten on Raudun kylänimessä *Liippua* (vrt. myös karj. *liipovoi* 'niinipuinen' < ven.). Todennäköisesti pitäjännimeen *Liperi* sisältyy ihmisen liikanimi, kuten muihinkin Itä-Suomen *Leperi*, *Lipero* -nimiin. *Liperiä* on pidetty henkilönimenä hyvin perustellen jo aiemminkin (Inkinen 1966: 10).

KITEE

Kitee on kunta Pohjois-Karjalassa. Kunnan nimi liittyy luontonimiin *Kiteenjärvi*, *Kiteenlahti* (lahti ja kylä) ja *Kiteenjoki*, joka laskee Kiteen, Ruskealan ja Sortavalan kautta Laatokkaan. Nimi äännetään murteessa tavallisesti asussa *kittee*, mutta vanhempi ääntämys *kittii* on merkitty Kiteeltä vielä 1966. Nimestä on asiakirjamerkin-
töjä 1500-luvun lopulta alkaen: 1582 Kitehe by (NA < VA 5514:10); 1590 Kitehes by; 1618 Kitäga Pogost (hiatus tai *h* merkitty venäläisittäin *g*:llä), Kiden selgä; 1631 Kiteis Pogost, Kideen selka; 1637 Kitechen Sälgå, Kideis Pågost, Kideis by (Asiakirjoja I: 338, 343, 469, 475; II: 96, 196, 278).

Nissilä (1975: 268) on liittänyt Kiteen nimen 'ketun pesää, luolaa' merkitsevään sanaan *kides*, *kiides*, ja hänen selitystään on myöhemmin toisteltu. Ketun pesää tarkoittavaa *kides*-sanaa ei näytä olevan edes olemassa muualla kuin Lönnrotin sanakirjassa, jonne se lienee päätynyt virheellisesti tulkittuna sellaisista ruotsinkielisistä merkinnöistä kuin *Kides lax*, *Kides socken*, joissa *-s* on genetiivin päätte.

Pitkävokaalinen *kijjes*, gen. *kijjeksen* ja *kijjas*, gen. *kijjaksen* 'ketun pesä' on sen sijaan laajalti tuttu itämurteissamme ja asussa *kijjes* myös karjalan kielessä. Sana esiintyy usein paikannimissä: Liperissä on kylä *Kiessalo*, Juuassa niemi *Kiiesniemi*, Kiteen Kiteenkylässä *kiiesmäki* (ehkä väärän nimitulkinnan aiheuttaja), Kiteen Pu-

hoksella ja Rautavaaran Puumalassa *Kiias-kangas*, Kesälahden Villalassa *Kiaskivi* ja niin edelleen.

Kitee-nimen pohjaksi sopii äänteellisesti täsmälleen karjalan kielen ja suomen itämurteiden adjektiiviksi *kiteä*, esimerkiksi Kiihtelysvaara *kittee kel'* 'pakkaskeli jolloin suksi t. reki ei luista', Korpisalmi *nyt on kid'ie hiihtiä*, Suojärvi *kid'ie pakkani'* 'kireä pakkanen', *kid'iešti* 'hitaasti' (KKS). Pohjois-Karjalan murteissa *ea-*, *eä-*adjektiivit äännetään Tohmajärveltä ja Kiteeltä alkaen etelään päin muodossa *korkii*, *pimmii*, ja samoin on vanhastaan äännetty *kitii*, vaikka nimen virallinen käyttö onkin tuonut sen tilalle *kittee*-ääntämyksen. Sellaiset 1600-luvulta olevat asiakirjamuodot kuin *Kideis by* viittaavat *kiteä*-adjektiivin aunukselaiseen muotoon *kid'ei* (Salmi, Säemäjärvi; ks. KKS). *Kitee*-nimen syntyperusteena on voinut olla Kiteenjoen verkkaisten juoksu.

Kitee-nimiä on muitakin, pääosa Itä-Suomessa. Liperissä on Pyhäselän länsirannalla kaksi saarta, *isokittee* ja *pienikittee*, ja saman järven itärannalla Pyhäselän Niittylahdessa *kitteenniemi*, niemi ja tila. Juuan Vuokossa on *kitteenjärvi*, *-puro* ja *-vuara*, Kuhmon Lammasperällä talo *kije* eli *kittee* (kirkonkirjat 1855–1865: Kidet) ja sen lähellä *kitteellampi*, Kuhmon Korpisalmella vanha talo *kije* eli *kittee* (ent. Pääkkölä) ja sen lähellä *kitteenkallijo*, Suomussalmen Pesiöllä Kolkonjärven *kitteellahti*, Savossa Heinävedellä *Kiteenmäet* ja niin edelleen.

Näistä nimistä jotkut liittyvät ilmeisesti suoraan pitäjännimeen Kitee. Pyhäselän Kiteenniemen tiedetään olleen paikka, jossa kiteeläiset syöttivät viimeisen kerran hevosiaan, kun he ajoivat asioilleen Joensuuhun. Osa, selvimmin Kuhmon nimet, näyttää syntyneen *kide*-sanan taivutusvar-
talosta *kitee*-. *Kide*-sanalla on kautta suomen murteiden tarkoitettu *pakkasen kitei-*

tä, pakkassäällä hangella kimaltalevia ja ilmassakin leijuvia tähtimäisiä lumihiutaleita. Tällaisella säällä suksen ja reen luis-to on yleensä huono, on kiteä keli. Kide ja kiteä ovatkin samaa sanapesyettä. ■

ALPO RÄISÄNEN
Kuusitie 5 F 4
80110 Joensuu

LÄHTEET

Asiakirjoja [I]-II = *Asiakirjoja Karjalan historiasta 1500- ja 1600-luvuilta* [I]-II. Joensuu: Joensuun yliopisto, Karjalan tutkimuslaitos 1987, 1991.

Grimm 1984 [1885] = *Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm*. Band 12. München: Deutscher Taschenbuchverlag.

HELLQUIST, ELOF 1980: *Svensk etymologisk ordbok* 1–2. Ny omarbetad och utvidgad upplaga. Lund: Bröderna Ekerstrands Tryckeri.

INKINEN, AARNE 1966: Katsaus Liperin varhaisempaan historiaan. – Viljam Piironen (toim.), *Liperi eilen ja tänään* s. 10–13. Joensuu: Liperin kunnan Matkailulautakunta.

KKS = *Karjalan kielen sanakirja* 1–5. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVI. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura 1968–1997.

LÖNNROT, ELIAS: *Suomalais-Ruotsalainen Sanakirja* 1–2. Kolmas, manul-menetelmällä jäljennetty painos. Helsinki: WSOY 1980.

MIKKONEN, PIRJO – PAIKKALA, SIRKKA 1984: *Suomalainen nimikirja*. Keuruu: Ota-va.

NA = Nimiarkiston kokoelmat: yleiskokoelma, 1500-luvun asiakirjanimet. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.

NISSILÄ, VILJO 1939: *Vuoksen paikannimistö*

I. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 214. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

— 1975: *Suomen Karjalan nimistö*. Joensuu: Karjalaisen Kulttuurin Edistämisseätiö.

SAOB = *Ordbok över svenska språket*. Utgiven av Svenska Akademien. Sex-tonde bandet. Lund 1942.

SMS = *Suomen murteiden sanakirja* I–V. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 36. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus 1985–1997.

SMSA = Suomen murteiden sana-arkiston kokoelmat. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus. Joensuun yliopiston kirjastossa olevat mikrofilmijäljennökset.

SSA = *Suomen sanojen alkuperä* 1–3. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556 ja Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura ja Kotimaisten kielten tutkimuskeskus 1992–2000.

TUOMI, MAIIJA-LIISA 1984: *Suur-Liperin historia*. Joensuu.